

КАРПАТСЬКА УКРАЇНА В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

Проголошення і діяльність Карпатської України — суспільно-політичне явище, яке за своєю значимістю у національно-визвольному русі і місцем у дипломатичній, а згодом і збройній боротьбі європейських держав наприкінці 1938 — початку 1939 рр. вийшло далеко за рамки історичного Закарпаття. Тут перехрещувалися інтереси правлячих кіл держав як Східної, так і Західної Європи, а тому вони і виявляли жвавий інтерес до цього регіону. Історична заслуга творців Карпатської України і полягає в тому, що в складних і суперечливих подіях того часу вони наполегливо відстоювали національну ідею закарпатських українців, намагалися остаточно розв'язати віками актуальне для них завдання — про державну приналежність краю. От чому інтерес до Карпатської України не тільки ніколи не вщухав, а й усе більше зростав. Особливої актуальності він досяг у рік її 60-річчя.

Її історію почали писати по свіжих слідах журналісти, публіцисти, очевидці і учасники подій, вітчизняні та зарубіжні науковці. Грунтовні дослідження з'явилися, зокрема, в угорській, німецькій, французькій та американській історіографії. У цій нашій статті обмежимося характеристикою процесу становлення тільки української історіографії Карпатської України, оскільки саме її представники створили найвагоміші дослідження, які, на відміну від інших, стали сьогодні доступними не тільки для фахівців, а й широкого кола читачів.

Усю літературу української історіографії за методологією дослідження та оцінкою Карпатської України умовно можна поділити на три групи. До першої належать ті праці, які вийшли з-під пера очевидців і учасників національно-визвольного руху і містять високу оцінку його здобутків на початку 1939 р. Другу становить література, що виходила в Українській РСР, автори якої під ідеологічним тиском борцям за українську національну ідею приклеювали ярлики буржуазних націоналістів, а Карпатську Україну називали їх витвором і зображували тільки чорними фарбами. І третя група — це ті дослідження, які з'явилися в умовах незалежності України, коли було відкрито доступ до архівних матеріалів, розкрито думку вчених, що дозволило по-новому оцінити етапи історичного розвитку Закарпаття взагалі і 30-х років ХХ ст. зокрема.

Першим дослідженням з історії Карпатської України є книга В. Пачовського «Срібна земля. Тисячоліття Карпатської України», яка вийшла у Львові вже наприкінці 1938 р. Автор — відомий український письменник з Галичини, який жив і працював у навчальних закладах Закарпаття в 1920—1929 рр. Він у науково-популярній формі описав основні етапи історичного розвитку Закарпаття, в тому числі і розвиток українського національного руху. Характеризуючи процес становлення національної самосвідомості закарпатських українців, В. Пачовський правильно вказав на значимість твору І. Базиловича «Короткий нарис фундації Ф. Корятовича. 1799—1805», бо в ньому автор «перший заговорив про Закарпаття як про частину спільної Руси-України».¹

Автор встиг охарактеризувати і події кінця 1938 р., зокрема діяльність двох автономних урядів. Однак поспішність завадила йому правильно оцінити трагічні наслідки територіального поділу Закарпаття за рішенням Віденського арбітражу від 2 листопада 1938 р. Головне він підмінив таким другорядним висновком: «Хуст буде сполучений залізницею з західними землями, що належать до Словаччини, через Довге, Сваляву, Перечин, Спиш, Гуменне та Пряшів. Ця залізниця сполучить всі поперечні залізничні шляхи, що їх п'ять йде з Галичини через Карпати».

У тому ж 1938 р. побачили світ брошури Є. Храпливого і Я. Оршана², в яких увага акцен-

звертається на економічних проблемах Закарпаття. Головне те, що вони, як і В. Пачовський, надавали гласності подіям на Закарпатті в 1938 р., а пропагуючи соборність українських земель, вказували на необхідність української держави, вбачали в її кордонах і цей край.

У 1939 р. вийшла книга «Карпатська Україна». Це, власне, збірник статей, авторами яких виступили відомі вчені: В. Кубійович, В. Сімович, М. Андрусяк, П. Біланюк, І. Федів та ін. Вони охарактеризували цілий комплекс питань: природні ресурси краю, мову закарпатських русинів, їх культурно-освітнє життя, народне мистецтво тощо. У статті М. Андрусяка наголошується на головних етапах змагань за автономію краю. Популяризація таких знань не влаштувала ні угорські, ні польські власті і майже весь тираж книги був конфіскований, і тільки в 1971 р. вона була перевидана у Нью-Йорку.³ Бібліографічною рідкістю стала і книга В. Бірчачака, яка вийшла у Празі в 1940 р., в якій на основі власних спогадів вже більш детально розповідається про Карпатську Україну.

Подальша література почала виходити вже в повоєнний час. Її автори — безпосередні учасники українського національно-визвольного руху, борці за утвердження Карпатської України: А. Штефан, В. Шандор, П. Стерчо, Ю. Химінець, С. Ключурак, С. Росоха та багато інших. З-під їх пера вийшла велика кількість статей, брошур, монографій, які вже стали доступними для сучасників і належно оцінені у спеціальних рецензіях та історіографічних оглядах.

Першим монографічним дослідженням в зарубіжній українській історіографії була книга професора П. Стерча «Карпато-українська держава» (288 с.), — справді документальна історія Карпатської України. Автор глибоко проаналізував соціально-економічні і політичні причини хрестоматійного національно-визвольного змагання у 20—30-х роках, внутріполітичне становище Карпатської України та її місце у загальноєвропейському історичному процесі. Немає потреби перераховувати характеристики автором всіх подій, бо вони вже відомі сучасникам. Відмітимо тільки, що виклад їх ґрунтується на поєднанні власних спогадів із значною кількістю документальних матеріалів, уривки з яких подаються у кінці книги. Звернемо увагу тільки на ті моменти, які й сьогодні дискутуються.

Один із них той, чи правомірно вживати назву «Карпатська Україна» до 15 березня 1939 р.? Деякі сучасні автори заперечують наявність такого права.⁴ П. Стерчо доводить, що не тільки правомірно, а й легітимно. Адже Чеська Академія наук ще в 1919 р., визначаючи, що в краю «викладовою мовою належить признати українську літературну мову», називає цей край не «Підкарпатська», а «Карпатська» Русь. А парламент Чехо-Словацької Республіки 22 листопада 1938 р. прийняв «Конституційний Закон про автономію Карпатської України» (згодом *наша*).⁵ І хоч у §1 частини другої стверджується, що «Дефінітивну назву автономної території південнокарпатських русинів установить закон Союму Підкарпатської Русі», то «у практиці вживано назви «Карпатська Україна» вже раніше». Так, у зв'язку з Віденським арбітражем прем'єр А. Волошин 3 листопада 1938 р. видав відозву, адресуючи її «До Громадян Карпатської України». Така ж назва була вжита і у його зверненні до Організації Державного Визволення України у США та в багатьох інших урядових документах.

Вважаємо за необхідне звернути увагу і на оцінку П. Стерчом позиції офіційних осіб ЧСР при вирішенні територіальної цілісності історичного Закарпаття, на міжнародному рівні. Він доводить, що экс-президент Е. Бенеш в період назрівання загрози угорської окупації краю знехтував цим доленосним для закарпатців питанням. «Бенеш тоді говорив тільки про чехів і словаків, а про карпатських українців, на яких посягав руку їхній кількостолітній окупант, чеський экс-президент взагалі не згадував. Треба припускати, що годився із вибуттям Карпатської України з рамок ЧСР».⁶ Варто нагадати, що такою була позиція Е. Бенеша і в 1919 р., що підтверджують і інші дослідники. Саме за згодою Е. Бенеша, як міністра закордонних справ і керівника чехословацької місії на Паризькій мирній конференції, було розчленовано територію історичного Закарпаття між Румунією і Чехословаччиною.

П. Стерчо детально і аргументовано характеризує події, що розгорнулися в Карпатській Україні в березні 1939 р. і в цілому правильно їх оцінює, хоч окремі з них замовчує. Це, зокрема, стосується організації змови проти уряду А. Волошина.

Однак набагато важливішими є висновки, зроблені автором. Один із них розвінчує усталене в радянській історіографії твердження про те, що нібито А. Волошин був маріонеткою в руках Гітлера. П. Стерчо доводить, що уряд Карпатської України проводив тверду і послідовну самостійну політику і в критичний момент угорської окупації він «звернувся з категоричною вимогою до уряду Німеччини відповісти ясно і якнайшвидше, чи Німеччина пообіцяла Карпатську Україну Мадярщині чи ні».

Другим фактом на підтвердження відсутності васальної залежності Карпатської України є той, що її уряд не прийняв домагання Німеччини не робити опору угорським окупантам. Навпаки, «Карпатська Січ» стала до героїчних боїв у обороні батьківщини». Близьким до істини є і такий висновок П. Стерча: «Карпато-Українська Республіка — це перша держава, що поставила спротив наростаючому імперіалізму Німеччини... це, властиво, початок другої світової війни, бо ліквідація Чехо-Словаччини промстила шлях Гітлерові до оточення Польщі з півдня». ⁸ Дійсно, фашистські війська без жодного пострілу взяли Австрію, Судетську область ЧСР і в той час, коли Гітлер 15 березня тріумфально увійшов до Праги, карпатські січовики стікали кров'ю в боях проти його сателіта — угорських окупантів. Слушно зауважує П. Стерчо: «Світова преса подивлялася героїчністю українського війська... вона підкреслювала, що із народів ліквідованої Німеччиною ЧСР, федерації чехів, словаків і українців, тільки українці виступили збройно проти агресора; тільки вони ціною крові обороняли свою свободу». ⁹

Передбачливим виявився такий висновок у монографії П. Стерча «Карпато-Українська держава»: «... відновлення Української Держави на сході Європи — це неминучість для збереження спокою в майбутньому, неминучість для послаблення російського імперіалізму всіх закордон». ¹⁰ Важливою є і англійська праця П. Стерча «Дипломатія подвійної моралі» (495 с.) про визвольний рух на Закарпатті в 1919—1939 рр. ¹¹ та брошура про підривно-діяльність мадярських і польських терористів у Карпатській Україні, ¹² але поки що вони недоступні для нашого читача.

В українській зарубіжній історіографії чільне місце займає наукова спадщина відомого громадсько-політичного діяча, активного учасника державотворчого процесу кінця 30-х років Вікентія Шандора. Відмінною рисою його праць є те, що в них охарактеризовано історико-культурні передумови визвольних змагань у міжвоєнний період. ¹³ Це детально зроблено, зокрема у монографії «Закарпаття, історико-правний нарис IX ст. — 1920» (Нью-Йорк, 1992 — 292 с.).

В. Шандор солідаризується із П. Стерчом у оцінці багатьох явищ і подій, що мали місце на Закарпатті у 1919—1938 рр. Співзвучною є його, зокрема, оцінка ролі Е. Бенеша у розподілі території історичного Закарпаття між Румунією і Чехословаччиною у 1919 р. Він прямо ставить у провину Е. Бенешу той факт, що саме завдяки його потуранню до Румунії незаконно відійшла значна частина (2.000 км²) українських земель. Це визнав навіть сам друкований орган прем'єр-міністра ЧСР К. Крамаржа «Народні Листи» у 1919 р.: «Хоч населення Марамороського Сиготу і його околиць є руське, буде передане Румунії, як дар нашого уряду». ¹⁴ Дослідник справедливо зауважує, що цей акт був прямим порушенням державного статусу, оскільки Паризька мирна конференція встановлювала міждержавні, а не міжетнічні кордони в середині окремої країни, в даному випадку ЧСР.

Цілу серію праць В. Шандор присвятив історії Карпатської України. Комплекс питань цієї теми досліджено у праці «Спомини», яку детально охарактеризовано у рецензії П. Федюки. ¹⁵ Тут відмітимо тільки ті характерні риси праці, які якісно відрізняють її від праць інших авторів. Насамперед, В. Шандор чітко визначив місце Карпатської України в міжнародних відносинах, і це закономірно, бо він очолював Представництво її уряду в Празі. Перед нами

остає багатогранна господарсько-фінансова і культурна діяльність Представництва, що зазначувалася в радянській історіографії.

Характерною методологічною рисою «Споминів» є те, що їх автор позбавлений романтизму і, на відміну від інших авторів, навіть своїх соратників, подає суворо документальну оцінку окремим аспектам історії Карпатської України, яка значно відрізняється від загальноприйнятої. Наприклад, В. Шандор критично ставиться до розпорядження уряду А. Волошина про розпуск політичних партій, зауважуючи, що його можна було поставити на міцнішу правову основу. Він визнає і наявність незначних порушень основ демократизму і при проведенні виборів до Союму Карпатської України, за що схопилися окремі сучасні дослідники. Вважаємо, що недоліком останніх є те, що вони нехтують принципом історизму і при оцінці подій 30-х років виходять з позицій сучасного правового поля. Справедливим видається зауваження В. Шандора, що «Демократія вимагає викристалізованих умов у державі, чого в нас у той час не могло бути. І в римських республіках, коли держава була в небезпеці, ради її добра і безпеки правителі відхилялись від демократичних засад».¹⁶

В. Шандор, на відміну від багатьох інших, не побоявся визнати факт організації змови з боку окремих націоналістів проти уряду А. Волошина, недалекоглядність командування Карпатської Січі, яке допустило збройну сутичку з чехами 13—14 березня 1939 р., що «не була потрібна і не була корисною ані для чехів, ані для нас».¹⁷ Він вказав і на військово-тактичну невідповідність січовиків та низький професійний рівень їх командного складу. В. Шандор єдиний із мемуаристів, який дав суворо, але об'єктивну оцінку організації січовиками збройного опору угорським окупантам, справедливо докоряючи окремим членам Головної команди Січі за їх відсутність на полі бою. Виявляється, що ті, які першими закликали до боротьби, першими ж і втекли від неї, що важко піддається поясненню. Такий документально обґрунтований підхід до оцінки окремих складових далеко неоднозначних подій березня 1939 р. спонукає дослідників до глибшого їх вивчення і висновків, які б відповідали історичній правді.

В. Шандор, як і П. Стерчо, історію Карпатської України розглядає у контексті загальноукраїнського державотворчого процесу і виносить повчальні уроки. Один із них той, що визвольні змагання українського народу у 1917—1919 рр. зазнали поразки тому, що в появі незалежної України не були зацікавлені не тільки російські більшовики, а й правителі країн-переможниць у першій світовій війні. В той же час існування такої держави могло встановити рівновагу сил у Європі. Другий висновок вченого той, що «державно-визвольні процеси інших народів доказують, що народи доходять до остаточної перемоги тільки через свою власну силу». Виходячи з цього досвіду, В. Шандор ще в 1992 р. зробив повчальний висновок, який, на жаль, актуальний і сьогодні: «Ми або зрозуміємо вимоги доби, в якій живемо, або будемо діяти роз'єднано, чим можемо дати початок до дальших катастроф нашого народу з непередбаченими наслідками. Історія дає нам знову можливість, не легковажмо її законами і не порушуймо їх».¹⁸ Це — висновок, який би мав бути кредом діяльності кожного державного і політичного діяча, кожного громадянина України.

В зарубіжній українській історіографії і мемуаристиці належне місце посідають і праці Ю. Химинця, зокрема «Мої спостереження із Закарпаття» (Нью-Йорк, 1998, 190 с.) і «Закарпаття — земля української держави» (Ужгород, 1991, 143 с.). В них багато подій викладено в тому ж ракурсі, що і в працях П. Стерча і В. Шандора, але подано і чимало матеріалів, які висвітлюють нові грані з історії Карпатської України. Зокрема, широко висвітлено діяльність закордонної делегації Карпатської України у Відні, яку він очолював. Ця делегація прийняла важливий документ — «Платформа Закарпаття», в якому передбачливо вказувалося, що «тільки в рамках розв'язки всієї України лежить майбутнє Закарпаття».¹⁹ Володіючи великою джерельною базою, він характеризує події на Закарпатті 1938—1939 рр. у контексті міжнародних відносин, розкриває закулісну політику урядів Чехословаччини, Угорщини, Польщі, Німеччини щодо Закарпаття. Свої студії Ю. Химинець закумулював у праці «Тернистий шлях до України»,²⁰ що

вийшла в Ужгороді в 1996 р. (383 с.). Вона отримала високу оцінку в рецензіях Г. Божук, В. Худанича, В. Дідюка, о. А. Пекаря та численних відгуків закордонних авторів, які поміщені як додаток до книги.

Значною є мемуарна та публіцистична спадщина С. Росохи. Найперше заслугове на увагу його праця «Сойм Карпатської України», що вийшла в Торонто в 1949 р. і перевидана у Львові в 1991 р. (88 с.). Головною темою автора стала кампанія по виборах кандидатів до Сойму. Вона розкривається на фоні характеристики програм провідних політичних партій, в тому числі й комуністичної, діяльність останньої гостро критикує за те, що вона «в рішальнім етапі боротьби за автономні права того населення, в роках 1936—38, вповні знеутрализувала себе, а при кінці 1938 сама зліквідувалася».²¹ Розпорядження А. Волошина від 13 січня 1939 р. про розпуск партій характеризує як формальний акт, оскільки всі вони зникли «природньою смертю» і не вбачає в цьому ніяких порушень демократичних прав.

Заслуга С. Росохи в тому, що він детально, по хвилинах описав хід засідання Сойму Карпатської України, охарактеризував прийняті ним законодавчі акти, подав прізвиська послів. Вони, разом з іменами полеглих в боротьбі за волю народу, наведених у книзі П. Стерча, навіки вкарбовані в літопис Закарпаття.

Вагомий внесок у українську зарубіжну історіографію Закарпаття зробив А. Штефан своїми двома монографіями,²² в яких в основному характеризуються найвагоміші етапи історичного розвитку Закарпаття і частково йде мова про події 1938—1939 рр. Важливо, що він подає докладні біографії багатьох учасників визвольного руху, а Президенту Карпатської України присвятив ґрунтовну монографію.²³ Заслуга автора і в тому, що дає історіографічний огляд основних проблем з історії Закарпаття. Радянську історіографію охарактеризував так: «Про советські публікації нема що говорити. Вони настільки викривлені, неправдиві і ворожі, що людина не може зрозуміти, як можна такі очевидні неправди публікувати».

Окремі аспекти з історії Карпатської України досліджуються в брошурі Ю. Боржави,²⁴ статтях В. Маркуся, О. Барана, І. Сарвадія та багатьох інших очевидців і учасників національно-визвольних змагань в 1919—1939 рр. Їх спогади у поєднанні з архівними матеріалами відтворюють достеменну картину одного з найважливіших періодів в історії краю. Тому ці праці треба зробити доступними для широкого кола читачів. Адже і сьогодні в історіографії відсутня оцінка спогадів А. Кушинського «Закарпаття в боротьбі» (Буенос-Айрес, 1981, 222 с.).²⁵

Отже, можемо стверджувати, що найвагоміший внесок у вивчення національно-визвольного руху на Закарпатті 1919—1939 рр., зокрема історії Карпатської України, зробили представники української зарубіжної історіографії. Оцінку радянській історіографії дав А. Штефан вищенаведеною цитатою. Якісно новий етап у історичній науці настав тільки з 90-х років в умовах незалежної України. Головні тенденції розвитку історіографії визначено у спеціальних розділах праць М. Вегеша²⁶ і статтях В. Худанича.²⁷ Вказано також і на наявність маловивчених і дискусійних питань,²⁸ які потребують свого поглибленого вивчення з метою об'єктивної оцінки Карпатської України, правильного визначення її місця в загальноукраїнському державотворчому процесі.

Примітки:

1. Пачовський В. Срібна земля. Тисячоліття Карпатської України. Нарис історії з мапою. — Львів, 1938. — С. 47 (Перевидано в Ужгороді. — 1993. — 132 с.).
2. Храпливий Є. Карпатська Україна в числах. — Львів, 1938; Оршан Я. Закарпаття. — Париж, 1938.
3. Карпатська Україна. Географія — Історія — Культура. — Нью-Йорк, 1972. — 160 с.
4. Бірчак В. Карпатська Україна: спомини й переживання. — Прага, 1940.
5. Болдижар М. Навколо статусу Закарпаття: факти і домисли // Новиви Закарпаття. — 1992. — 8 грудня.
6. Стерчо П. Карпатсько-українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919—1939 роках. — Торонто, 1965. — С. 235.

7. Там же. — С. 216.
8. Там же. — С. 219.
9. Там же. — С. 219.
10. Там же. — С. 223.
11. Stercho P. Diplomacy of Double Morality. Europe s Crossroads in Carpatho-Ukraine, 1919-1939. — New-York, 1971. — 495 s.
12. Стерчо П. Урядова координація операцій мадярських і польських терористів у Карпатській Україні в 1938-1939 рр. — Філадельфія, Па. — 1971. — 26 с.
13. Про наукову спадщину В. Шандора див. матеріали конференції, присвяченої його 90-річчю: Науковий збірник т-ва «Просвіта» в Ужгороді. — Річник II-III (XVI-XVII). На пошану д-ра Вікентія Шандора. — Ужгород, 1999. — 127 с.
14. Шандор В. Закарпаття. Історично-правний нарис від IX ст. до 1920 р. — Нью-Йорк, 1992. — С. 241.
15. П. ф. Вікентій Шандор. Спомини, т.1: Карпатська Україна 1938-1939. Ужгород, 1996. — 390 с. // Науковий збірник т-ва «Просвіта» в Ужгороді. Річник II-III (XVI-XVII). — Ужгород, 1999. — С. 108-121.
16. Шандор В. Спомини. — С. 270.
17. Шандор В. Армія і Карпатська Січ // Карпатська Січ. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-й річниці Карпатської Січі. — Ужгород, 1996. — С. 72.
18. Шандор В. Закарпаття... — С. 257.
19. Химинець Ю. Закарпаття — земля української держави. — Ужгород, 1991. — С. 76.
20. Химинець Ю. Тернистий шлях до України. — Ужгород, 1996. — 383 с.
21. Росоха С. Сойм Карпатської України. — Львів, 1991. — С. 19.
22. Штефан А. За правду і волю. Спомини і дещо з історії Карпатської України. Книга перша. — Торонто, 1973. — 352 с.; Книга друга. — Торонто, 1981. — 383 с.
23. Штефан А. Августин Волошин Президент Карпатської України. — Торонто-Канада, 1977. — 208 с.
24. Воржава Ю. Від угорської Руси до Карпатської України. — Філадельфія, Па, 1956. — 55 с.
25. Кушинський А. Закарпаття в боротьбі. Спогад. — Буенос-Айрес, 1981. — 222 с.
26. Вегеш М. Карпатська Україна 1938-1939 років у загальноєвропейському історичному контексті: В 2-х томах. — Т.1. — Ужгород, 1997. — С. 24-132.
27. Худанич В. Історіографія Карпатської України // Проблеми української історіографії. — Мукачево, 1996. — С. 89-97.
28. Данилюк Д. Деякі дискусійні аспекти з історії Карпатської України // Карпатська Україна: питання державно-правового розвитку і міжнародного становища. Доп. та повідомл. наук. конф., присвяч. 60-річчю проголошення незалежності Карпатської України (Ужгород, 10-11 березня 1999 р.). — Ужгород, 1999. — С. 133-141.